

Hadifoglyok helyzete a hátszágban: szerb hadifoglyok mindennapjai Bihar és Csanád vármegyében (1914–1918)

GORCSA OSZKÁR

A Nagy Háború négy évig vérben és vasban tartotta a világot, így nem meglepő, hogy emberpróbáló következményei mindenki számára ismertek. Ha az olvasó ugyan nem is ismeri a katasztrófa minden lényeges pontját, mégis tudja, hogy a világháború többmillió áldozattal járt, s ez a szerencsétlen küzdelem Európa szupremáciájának is véget vetve megváltoztatta a történelem menetét. A tágabb közvélemény előtt azonban a mai napig részben ismeretlen, hogy többmillió hadifogoly is megfordult a hadakozó államokban, így az Osztrák-Magyar Monarchiában is, és közülük többen is részt vettek az állam gazdasági életében. Mindennek szükségessége a nemzetgazdaságban bekövetkezett űr betöltésével magyarázható, aminek jelentkezési oka nem más, mint a nagyszámú besorozott férfi munkaerő. Tanulmányom ezt a témát igyekszik körbejárni.¹

A hadifoglyok megérkeznek...

Az 1914. július 28-án kezdődő háború nem érte váratlanul a hadviselő feleket, hiszen a többség szinte csak ürügyet keresett egy háború kirobbantására, s a realitás talajától eltávolodva egy gyors háborúban bízott. Így nem meglepő, hogy a Monarchia vezérkari főnöke, Conrad von Hötzendorf is osztozott II. Vilmos azon véleményén, miszerint: „*mire a falevelek lehullanak, a katonáink visszatérnek*”.² Mint utólag tudjuk, ennek az ellenkezője következett be, s mindez váratlanul érte a hadviselő feleket. Ennek szemléletes bizonyítéka a hadvezetés és a bürokrácia rögtönzése, ami a hadifoglyokérdést vizsgálva is azonnal feltűnik. Ennek egyik példája, hogy a saját barakkjait is az 1914-től tömegesen érkező hadifoglyoknak kellett felépíteni.

Az első hadifoglyok az ország területére 1914 szeptemberében érkeztek meg. Többségük orosz illetve szerb nemzetiségű volt, de 1915-ben megjelentek az olasz, majd 1916-ban a román hadifoglyok is. Ugyanakkor számos más etnikumot is megtalálunk a hátszágban. A statisztikák is sokatmondók, s a hadifoglyok létszámának dinamikus növekedésére hívják fel a figyelmet. 1917 januárjában 85 2853 orosz, 97 712 olasz, 97 072 szerb, 38 327 román, 5 595 montenegrói, 465 francia és 31 angol, összesen 1 092 055 hadifogoly szerepelt a Monarchia nyilvántartásában. Ez a szám a következő évben, 1918. január 1-jén már 1 309 394 hadifoglyra duzzadt.³ Ami a szerb foglyokat illeti, jövetelük főleg a háború első két évére tehető, s három szakaszban érkeztek az ország

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült

² https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak. (Letöltés: 2019.02.27.)

³ BLASSZAUER 2002; RAUCHENSTEINER 2013, 807.

területére. E szakasz lezáró fázisa 1915/16 tele, amikor a Monarchia katonái német segítséggel megszállták a szávai kis királyságot.⁴

A foglyok elszállásolása és szállítása a felkészületlenség miatt komoly nehézségekbe ütközött.

A szerb hadifoglyok területi elhelyezkedése Bihar és Csanád vármegyében

A hadifoglyok megyénkénti érkezési időpontjának meghatározása esetenként komoly fejtörést okozhat a történészeknek, mivel az erre vonatkozó adatok sokszor hiányosnak bizonyulnak. Ezért gyakran csak következtetésekre, valamint a szomszédos megyékből levont tanúságokra hagyatkozhatunk. Így van ez Bihar vármegye esetében is. Az első szerb hadifoglyok feltehetően 1915 nyarán érkezhettek meg, de mivel a pontos időpont ismeretlen, a kiindulópontunk Bihar vármegye gazdasága kell, hogy legyen. Tudjuk, hogy Bihar Magyarország egyik legnagyobb vármegyéje volt, s a gazdasági növekedés fenntartása komoly munkaerőt igényelt, aminek a kielégítésére a vármegye lakossága gyakran nem volt elegendő. Ez különösen a mezőgazdaságra volt jellemző, de olykor a megyében folyó tekintélyes bányászat is megkövetelte a magasabb munkaerő-létszámot.⁵ Emellett ismerve a háború következtében jelentkező komoly munkaerőhiányt, valamint a környező vármegyék munkaerő deficitjét is, megállapíthatjuk, hogy a hadifoglyok legkésőbb 1915 nyarán érkezhettek meg a vármegyébe, feltehetően az aratás időpontjára.⁶

Csanád vármegye esetében már szerencsésebb a helyzetünk, mivel a levéltári anyagoknak köszönhetően végigkövethetjük a foglyok érkezési ütemét, sőt, még a hadifogoly munkások pontos számát is megtudhatjuk. Egy 1915. évi alispáni jelentésnek köszönhetően ismert, hogy az első szerb munkáscsoport Csanád vármegyébe 1915 nyarán érkezett, majd ősszel újabb kontingens jelent meg. Az egyedüli problémát olykor a munka helyszínének pontos megállapítása okozza, mivel túlságosan szűkszavúak az erre vonatkozó források, viszont a fogolymunkások területi elhelyezkedéséről már több információval rendelkezünk. Ennek tárgyalása előtt azonban fontos kitérnünk az érintett vármegyék lakosságának etnikai összetételére.

1910-ben Bihar vármegye lakosságának 56,57%-a⁷ magyar nemzetiségűnek vallotta magát, míg a fennmaradó etnikumok között megtaláljuk a 41,02%-os létszámot elérő románokat, továbbá a kis létszámú szlovák és német közösségeket is.⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy a hatóságok rendeleteikkel igyekeztek megakadályozni a hadifoglyok vegyes etnikumú, különösen szláv többségű területre történő vezénylését, de ezt a rendeletet nem mindig lehetett

⁴ DENDA 2015, 19.

⁵ MUJACSICS 2004, 27–30

⁶ CSANÁDVÁRMEGYE HIVATALOS LAPJA 1915, 259–261.

⁷ 1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (MSK 1912, 282–296, 581–590, 827–831).

⁸ A szlovákok a lakosság 1,31%-át, míg a németek a lakosság 0,56%-át tették ki.

betartani.⁹ Mindazonáltal elmondhatjuk, hogy mivel a vármegye lakosságának csak töredékét alkották szerbek, az utóbbi tényező nem jelentett komoly veszélyt, de mégis kerültek vegyes nemzetiségi területekre is hadifogoly munkások, ami a vármegye szorult helyzetét mutatja. Ezért találunk hadifoglyokat Vaskoh,¹⁰ Váradalpár,¹¹ Cséffa és Tataros¹² településeken is, ahol a románok alkották többséget.¹³ Emellett megtaláljuk a szerb hadifoglyokat a következő magyar többségű településeken is: Ottomány,¹⁴ Fugyivásárhely,¹⁵ Biharnagybajom,¹⁶ Felsőderna,¹⁷ Biharugra,¹⁸ Élesd,¹⁹ Nagyrábé,²⁰ Nagyszalonta,²¹ Nagyvárad,²² Körösszegapáti,²³ valamint Álmosd²⁴ és Zsáka²⁵ nagyközség településeinek a többségében is.

Ha a Csanád vármegyei foglyok területi elhelyezkedését is megnézzük, megállapíthatjuk, hogy Bihar vármegyével többnyire azonos viszonyok uralkodtak. Itt is fontos, hogy az 1910-es népszámlálási adatok szerint a vármegye lakosságának 73,74%-a magyar nemzetiségű volt, s a magyarok a Nagylaki járás kivételével mindenhol többségben voltak. A vármegye szerb lakossága 2,84%-ot²⁶ tett ki, s túlnyomórészt a Battonyai járásban élt.²⁷

⁹ BELÜGYI KÖZLÖNY 1915, 661.

¹⁰ HM HIM HL 4348. d. 1000/918. Hü. Jegyzőkönyv (kézirat).

¹¹ HM HIM HL 4348. d. 1096/1918 (eredeti iktatószám); HM HIM HL 4348. d. 1086/1918.

¹² HM HIM HL 4349. d. 1210/1918 Hfüt. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.

¹³ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (MSK 1912, 282–296, 581–590, 827–831).

¹⁴ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Hü.

¹⁵ HM HIM HL 4348. d. 1086/1918.

¹⁶ HM HIM HL 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6., Gyanté.

¹⁷ HM HIM HL 4348. d. Felsőderna, 1918. július 25. Biharvármegye munkabizottságának (1000. szám).

¹⁸ HM HIM HL 4348. d. 947/1918 M. kir. VIII. számú rendőrkertület Tárgy: Osztrovics Dragutin megszökött szerb hadifogolyról jelent a Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt úrnak, Nagyvárad.

¹⁹ HM HIM HL 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

²⁰ HM HIM HL 4349. d. K. u. K. Kriegsgefängene Ernte Komp No. 226 A hadifogolyügyeleti tiszt Úrnak, Nagyváradra Nagyrábéról.

²¹ HM HIM HL 4349. d. I. N. Jegyzőkönyv mely felvétellett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt által Botej Miklós npf. fogolyörrel.

²² HM HIM HL 4349. d. „Szabadság” Politikai Napilap Nagyvárad, Bizonyítvány. Nagyvárad, 1918. szeptember 10.

²³ HM HIM HL 4349. d. Nagyvárad, 1918. szeptember 12-én. Körösszegapáti.

²⁴ HM HIM HL 4349. d. 3068/1918 A hevesvármegyei Gazdasági Munkabizottságához beosztott tiszt, Eger, 1918. szeptember 11.

²⁵ HM HIM HL 4349. d. 1289/1918 Hfüt. szám. Cs. és kir. hadifogolytábor parancsnokság, Nagyvárad, 1918. október hó 7.

²⁶ 1910. évi népszámlálás I. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (MSK 1912, 56).

²⁷ Battonya, Dombegyház, Kevermes, Magyarombegyház, Mezőhegyes, Kisiratos és Torna; Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Magyarország néprajzi térképe. Az 1910. évi népszámlálás alapján,

Figyelemre méltó azonban, hogy a szerb hadifoglyokat kezdettől fogva azokra a helyekre vezényelték ki, ahol jelentős szerb kisebbség volt jelen. A létszámokra vonatkozó fontosabb adatok 1916-ból származnak.²⁸ A forrásokból kiderül, hogy Csanád vármegyében összesen 415 szerb hadifogoly volt munkába fogva, akiket tavaszi és nyári mezőgazdasági munkákra utaltak ki. Közülük legtöbbet a Mezőhegyesi cs. és kir. Állami Ménesbirtokon foglalkoztattak, szám szerint 95-öt. Makó r. t. városban 77 szerb hadifoglyot találunk. Kisebb számban ugyan, de a szerbek még jelen voltak Kevermesen, Kisiratoson, Kunágotán, Nagybánhegyesen, Magyarbánhegyesen, Földeákon, Mezőkovácsházán, Pitvaroson, Reformátuskovácsházán, Végegyházán és Nagylakon is.²⁹

A hadifoglyok igénylése

Először az 1914. évi 7.710 res. számú, rendelet szabályozta a hadifoglyok munkába állításának lehetőségét, majd ezt rövidesen követte az előnyösebb feltételeket tartalmazó 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet.³⁰ Az igénylés bonyolultságát tekintve azonban a gondok csak 1916 februárjában oldódtak meg, amikor létrejöttek a törvényhatósági gazdasági munkabizottságok. Ez az intézkedés az igénylés területén egy bizonyos szintű centralizációt vezetett be.³¹

A bizottság élén a törvényhatóság első tisztviselője állt.³² Számos feladata közül a legfontosabb „a hadifoglyok munkájának a polgári hatóságok hatáskörébe eső” ügyeinek az intézése, valamint a „katonai munkásosztagok és a katonai lovak kiadásánál a később kiadandó rendelet szerinti közreműködés.” Az alispán feladata a bizottság tagjainak a kinevezése is, viszont a kinevezés előtt kötelessége az „erdőgazdasági ügyekben az illetékes királyi erdőfelügyelő, netán előforduló ipari ügyekben az iparfelügyelő” véleményének a meghallgatása. A katonai és fegyelmi ügyek intézésére „a katonai igazgatás egy katonatisztet vezényel ki a bizottsághoz, aki kizárólag a katonai hatóságoknak van” alárendelve.³³

A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok létrejöttének egyik legelőnyösebb oldala, hogy jogukban állt a munkaadók, s ezzel a hadifoglyok iránt tanúsított bánásmód ellenőrzése is. Az utóbbit nagyban megkönnyítette, hogy a foglyokkal kapcsolatos katonai jelentések is a törvényhatósági munkabizottsághoz kerültek.³⁴

nemzetiségi többségek, kisebbségek, népsűrűség. B IX c 1074 (1919); <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTTterkepar/2748/> (Letöltés: 2019.02.27.)

²⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi hadifogolykimutatás.

²⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi hadifogolykimutatás.

³⁰ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 244–245.

³¹ 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: MRT 1915, 16.

³² Alispán, vagy polgármester.

³³ HKTRGY IV, 2441–2446.

³⁴ A szökésekről, a hadifogoly létszámról, munkakörülményekről esetleg betegségek bejelentéséről is szó volt, s emellett az orvosi vizsgálatok és halálesetek kivizsgálása is a munkabizottságok hatáskörébe tartozott. Továbbá a hadifogolykimutatások is ide futottak be.

A foglyok munkája Bihar vármegyében

A szerb hadifoglyok munkahelyét mind Bihar, mind Csanád vármegyében is általában a szántóföldek képezték, ugyanakkor az ipar folyamatos fejlődése, valamint az elhúzódó háború megkövetelte a foglyok e területen történő alkalmazását is. Így Biharban találunk közöttük bognárként foglalkoztatottakat,³⁵ cipészeket,³⁶ de a város alkalmazásában álló postakocsisokat is.³⁷ Emellett a dinamikusan fejlődő, 1913-ban bejegyzett *Laszky Ármin Részvénytársaságnál* is foglalkoztattak szerb hadifoglyokat.³⁸ Továbbá jelentős számú fogolynak adhatott munkát a *Magyar Aszfalt Részvénytársaság*,³⁹ valamint a *Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság*⁴⁰ is, hiszen a bihari fejlődő építőipar sem engedhette meg magának a munkaerő-kiesést.⁴¹ Emellett találunk szerb hadifogolymunkásokat a *Pannonia Kender és Lenipar Részvénytársaságnál* is.⁴²

Csanád vármegyében is hasonló helyzet uralkodott, viszont itt kevésbé volt hangsúlyos az ipar, így a fogolymunkások a szántóföld mellett a Mezőhegyesi Magyar Királyi Állami Ménesbirtokon, a mezőhegyesi cukorgyárban, Makó r. t. városban, Kevermesen, Kunágotán, Csanádalbertin, Nagybánhegyesen, Mezőkovácsházán, Magyarbánhegyesen, Végegyházán, továbbá még Reformátuskovácsházán is előfordultak. A községeken kívül számos nagybirtokos magánszemély is igényelt hadifoglyokat, akik között jelentős számú szerb hadifogoly is akadt. Ilyenek voltak: Ráth János, Purgly Emil, Bíró Albert, Vásárhelyi László, Monthag Ákos.⁴³ Ugyanakkor előfordult, hogy egyesek tolmácsként is dolgoztak.⁴⁴

A hadifogolyügyeleti tiszthez befolyó jelentéseknek köszönhetően meg tudjuk állapítani a megyékben foglalkoztatott hadifoglyok számát is. Így ismerjük, hogy Biharban az 1918-as év folyamán 2526⁴⁵ hadifogoly volt foglalkoztatva.⁴⁶ Sajnálatos módon a jelentés keletkezésének pontos dátuma ismeretlen, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. Véleményem szerint a nyári aratási munkálatok követelték meg a legnagyobb munkaerőt, valamint az a

³⁵ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 hfít. szám; HL 1. VH. 4348. d. 1000/918 Hü. 1918. augusztus 10.

³⁶ HM HIM HL 4348. d. 1086/1918. Tényvázlat.

³⁷ HM HIM HL 4349. d. Nagyvárad város rendőrsége (Központ) Jelentés, Nagyvárad 1918. július 14.

³⁸ Laszky Ármin 1915-ben halt meg.

³⁹ HM HIM HL 4349. d. 1210/1918 Hfít. szám. Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogoly ügyeleti tiszt. Magyar aszfalt részvénytársaságnak (Tatarosra Nagyváradról) 1918. augusztus hó 29-én.; HM HIM HL 4349. d. 1918. aug. 17. 5679. sz. irat.

⁴⁰ HM HIM HL 4348. d. Lederer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

⁴¹ MUJACSICS 2004, 30.

⁴² HIM HL. 1. VH. 4348. d. IN 1918. szeptember hó 6, Gyanté.

⁴³ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 1916. évi májusi hadifogoly kimutatás.

⁴⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Értesítés dr. Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó. [IN] 1917. október 25.

⁴⁵ A nemzetiségi adatokra lebontott statisztika ismeretlen.

⁴⁶ HM HIM HL 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárad város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

tény, hogy a hadifoglyok többségét 1916–1918 között már csak ritkán utaztatták más megyékbe⁴⁷ azt sejteti, hogy a Bihar vármegyében szolgálatot teljesítő hadifoglyok létszáma a háború utolsó két évében többnyire a fentebb említett létszámnak felelt meg. Csanád vármegye esetében 475 főről van tudomásunk.⁴⁸

Fontos kiemelni, hogy a fogolymunkások stabil és mobil osztagokba voltak beosztva. A stabil osztagban lévők főleg az iparban, illetve a hadseregnek, valamint magának a vármegyének teljesítettek szolgálatot, míg a mobil osztagok fő feladata a mezőgazdasági, illetve erdészeti munkák ellátása volt.⁴⁹

Mindenképp hangsúlyozandó, hogy a hadifoglyok munkaideje maximum napi 12 óra lehetett, s csak komolyabb termelési fennakadások esetén lehetett elrendelni a vasárnapi munkát. Amennyiben ez szükségesnek mutatkozott, a vasárnapi munkáért már magasabb bérekre voltak jogosultak. Sajnálatos módon azt nem tudjuk, hogy a belügyminiszter e szabályozását a munkáltatók mennyire vették figyelembe. A törvényszegőkkel szembeni komoly szankciók⁵⁰ viszont arra engednek következtetni, hogy amíg a rendes bérezés megoldhatónak bizonyult, senki sem mert ellenszegülni.⁵¹ Továbbá a szerb hadifoglyoknak lehetőségük volt a fontosabb vallási ünnepek megtartására, sőt a hadügyminisztérium 44509. sz. rendelete egyenesen tiltotta a nagyobb ünnepnapokon történő munkavégzést.⁵²

A hadifogly munkásosztagok mindennapjait leginkább az alacsony bérek nehezítették meg. Ez az összeg kezdetben ötven fillért⁵³ jelentett, amit a munkamorál növelése érdekében kifizetett bérpótlék egészített ki. Így a teljes kifizetett összeg nyolcvan és száz fillér között mozgott. Az ország egyre romló gazdasági helyzete viszont nem tudott lépést tartani az inflációval, így a munkabér 1918-ban is azonos szinten maradt, habár a pénz vásárló ereje addigra jelentősen csökkent. Erre gondolhatott a szerb nemzetiségű Gyorgyevics Trifun [sic!] fogolymunkás is, amikor a következőt ecsetelte a hadifogly ügyeleti tisztnek: „nem tudok élni 80 fillér napi fizetésemmel”.⁵⁴

A hadifoglyokkal kapcsolatos komoly szabályzások már 1914-ben megkezdődtek, s ezek végig kísérték a háború teljes időszakát. Bihar vármegyéből e téren 1916-ból, míg Csanád vármegyéből 1915-ből származik az általam fellelt első forrás, amely a foglyok szálláshelyéről rendelkezik.⁵⁵

A fogolymunkásokat az idénymunkásokhoz hasonlóan üres pajtában, istállóban vagy más nagyobb befogadóképességű épületben helyezték el. Szinte

⁴⁷ GÁL 1987, 47–49.

⁴⁸ A szerbekre vonatkozó létszám.

⁴⁹ HM HIM HL 4348. d. 1165/918 H.ü. szám ad: K. K. Nr. 575 a Biharvármegye és Nagyvárád város törvényhatóságánál nyilvántartott hadifoglyok.

⁵⁰ A hadifoglyok meglopása, valamint a higiéniai viszonyokra vonatkozó rendeletek figyelmen kívül hagyása komoly pénzbírságot vont maga után, s még a hadifoglyok elvonását is eredményezhette.

⁵¹ MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916.

⁵² MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916.

⁵³ MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/10, 2.

⁵⁴ HM HIM HL 4349. d. 4850. Hivatalos másolat, Nagyvárád 1918. szeptember 18.

⁵⁵ HM HIM HL 4410. d. 4330–eln. Mg. b./916–III/6.

mindenhol igyekeztek a padlót szalmával borítani, s a helyzetben csak a zord, hideg telek rontottak, mivel bár a hadvezetés kötelező jelleggel előírta a szálláshelyek fűtését, kezdetben, az épületek egy részében ez nem volt megoldható.⁵⁶ A források hiánya sajnos nem teszi lehetővé a Bihar vármegyei szálláshelyek helyzetének tüzetesebb vizsgálatát, de mivel ezzel kapcsolatos panasz – az eddig feltárt források szerint – nem érkezett be a hadifogolyügyeleti tiszthez, így feltételezhetjük, hogy a hadifoglyok szállása körül nem merültek fel komolyabb gondok, s Csanád vármegyében is hasonló helyzet uralkodott. A lelei püspöki birtokon elhelyezett 300 szerb hadifogoly szállásának a leírása is ezt bizonyítja. „*A nagy udvarral körülvelt lakás meglepi az idegent. Gondos tisztaság a lakásban mindenütt. Minden egyes szerbnek külön ágyszalmazsák, fejvankos hófehér, megtöltve zizegő, illatos friss magyar szalmával. Hófehér vászonterítő és könnyű, finom pokróc, mely lágyan födi be a nem is olyan túlságosan eltörődött testét.*”⁵⁷

A hadifogoly munkások többségét falvakban, vagy városokban, a gyárak közvetlen közelében szállásolták el, hogy az ellenőrzésük könnyebb legyen.⁵⁸ Ennek egyetlen komoly hátránya a szálláshelyek túlszűfolttsága volt. Gyárak esetében a munkahely közelsége a higiéniai viszonyok kárára ment.⁵⁹ Az biztosan állítható, hogy a fogoly munkások elhelyezése nem volt kifogástalan, viszont olyan kritikus sem, mint ahogy az a szerb történetírásban megjelenik. Mint látható, az említett egyházi birtokon a hadifoglyok szalmával megtöltött zsákokon aludtak, egy barakkszerű épületben, ahol az alapvető tisztálkodási lehetőségek biztosítva voltak.⁶⁰

Az élelmezésről, illetve az egészségügyi helyzetről sokkal több forrás áll rendelkezésünkre. Ennek oka, hogy a járványok elterjedésétől való félelem miatt a politikai vezetést komolyan foglalkoztatta a foglyok egészségügyi állapota. Ezért 1915-től kötelezővé tették a hadifoglyok kivizsgálását, amit az 550/1914. M. E. számú rendelet csak nyomatékosított.⁶¹

Bihar vármegyében e téren valóban komoly hiányosságok mutatkoztak. Kárpáti Ferenc munkaadóról pl. 1918. augusztus 26-án panasz érkezett a hadifogolyügyeleti tiszthez, miszerint „*11 hónapja nem igényelt fehéreneműt hadifoglyának, akit ezt követően be akar vonultatni, mint fölösleget.*”⁶² Ezért a hadifogolyügyeleti tiszt tájékoztatta, hogy csak akkor veszi át, ha már igényelt neki és meg is kapta a kért fehéreneműket.⁶³ Azt, hogy Kárpáti Ferencet nem érték komolyabb szankciók, csak azzal tudjuk magyarázni, hogy a foglya olasz nemzetiségű volt. Ez azért fontos, mert a Monarchia az olaszokat szószegeknek

⁵⁶ GÁL 1987, 57–58.

⁵⁷ MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/162.

⁵⁸ ĐUKOVIĆ 2002, 101.

⁵⁹ ĐUKOVIĆ 2002, 102–103.

⁶⁰ ĐUKOVIĆ 2002, 102–103.

⁶¹ HKTRGY IV, 2441–2446.

⁶² HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Nagyvárád, 1918. augusztus hó 6. Kárpáti Ferencz úrnak.

⁶³ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Nagyvárád, 1918. augusztus hó 6. Kárpáti Ferencz úrnak.

titulálta, hiszen a háború előtti szövetségesből a háborúban ellenség lett. Ezt alátámasztja az Ad. K. M. 49468./10. számú rendelet is, mely szerint:

„...*Ha az orosz és szerb tiszteket hivatkozott szabályok keretén túlmenő tiszteletben és bánásmódban részesíteni lehet, ennek oka abban rejlik, hogy Oroszország és Szerbia mindenkor nyílt ellenségeink voltak és így hadifogságba jutott tiszteiktől nem lehet megtagadni a társadalmi egyenrangúságot.*”⁶⁴

A forrásrészletből azonban az is kiderül, hogy ahol lehetett, a szerb foglyoknak igyekeztek jobb körülményeket biztosítani, különösképpen a hadifoglytáborban maradó tiszteknek. Az utolsó háborús év vége felé közeledve azonban előfordult már olyan eset is, amikor a kötelező kétheti orvosi szemlére a hadifoglyokat nem vitték be a városházára. Ezért a hadifoglyügyi tisztt utasította az előjáróságokat, hogy intézkedjenek az orvosi vizsgálatokról, vagy pedig személyesen fogja elrendelni azokat.⁶⁵

Az esetenkénti rossz ellátás miatt szökések is előfordultak. Ilyen eset történt meg Nagyrábén is, amikor két szerb foglyomunkás megszökött. A jelentés szerint a szökés valószínű oka a ruházat cseréjének megtagadása volt.⁶⁶

1918 végére a helyzet tovább fokozódott. Botej Miklós népfelkelő foglyór 1918. szeptember 21-i jelentése szerint „*a Magyar-Német Rt. erdőspatai gazdaságban /Nagyszalontán/ hadifoglyok ruházata, fehérneműje használhatatlan állapotban van, sőt némely foglynak fehérneműje egyáltalában nincs, munkaadó mindezekről gondoskodni nem akar.*”⁶⁷ Mindez feltételezhetően komoly szankciókat vonhatott maga után, de mivel a forrásanyagaink hiányosak, így egyelőre képtelenek vagyunk az ügy további fejleményeit felderíteni. Egy úgyszintén 1918 szeptemberi kérvény alapján Nagy Józsefnél, a nagyszalontai szolgabírónál lévő szerb foglyomunkás, Gyorgyevics Trifun [sic!] sem kapott a munkaadójától ruhát és lábbelit.⁶⁸

Csanád vármegye esetében valamivel jobb körülményekről van szerencsénk beszámolni., s ezt kiválóan alátámasztják a reggeli jelentések. Ezekből pontosan kiderül, hogy nemcsak orvosi vizsgálatokra került sor, hanem ezekkel szinte egyidőben ruhavizsgálatokra is.⁶⁹ A reggeli jelentések szerint a ruházat ellenőrzésére általában nem az orvosi vizsgálattal egyidőben, hanem az azt megelőző napokban, esetleg az orvosi vizsgálat után került sor, de előfordult az is, hogy egy napon rendeztek le mindent, pl. Mezőhegyesen. A ruhavizsgálatokról készült jelentést a hadifogly ügyeleti tisztnak tovább kellett küldenie a kiutáló hadifoglytábor parancsnokságnak. Mindezekből láthatjuk, hogy a hadifoglyok ruházataért az „*anyatábor*” volt felelős, így ha az

⁶⁴ HM HIM HL 4406 d. 1213/1915 (melléklet).

⁶⁵ HM HIM HL 4348. d. 1000/1918 szám (IN) 1918. július 29. Az előjáráságnak.

⁶⁶ HM HIM HL 4349. d. K. u. K. Kriegsgefangene Ernte Komp No. 226 A hadifoglyügyi tisztt Úrnak, Nagyváradra Nagyrábéról.

⁶⁷ HM HIM HL 4349. d. Jegyzőkönyv mely felvétellett Nagyváradon, 1918. szeptember hó 21-én Biharvármegye gazdasági munkabizottságához beosztott hadifogly ügyeleti tisztt által Botej Miklós npf. foglyórral. I. N.

⁶⁸ HM HIM HL 4349. d. 4850, Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

⁶⁹ MNL CSML ML V.72. C. 1917/1144 (gépirat).

elhasználódott, köteles volt újat küldeni.⁷⁰ A ruházat kapcsán a legnagyobb gondot a fehérmű hiány jelentette, hiszen azok elhasználódása bizonyult a leggyorsabbnak. Ez mondható el a dombiratosi Szionda-pusztán dolgozó 15 szerb hadifogoly alsóneműjéről is.⁷¹ Gyakran előfordult, hogy a munkaadók meg se várták a vizsgálatokat, hanem azokat megelőzően kértek ruhákat foglyaiknak.

Fontos hangsúlyozni, hogy a hadifoglyoknak napi három étkezést kötelezően biztosítani kellett. E téren nem mutatkozik különbség a két vármegye viszonyai között. Ennek ellenőrzése a kezdeti decentralizáció következtében ugyan nehézkes volt, de a törvényhatósági gazdasági munkabizottság létrejötte ezt a nehézséget elhárította.⁷² A hadifoglyok étrendje is kiderül egy-egy jelentésből. Eszerint az ételmezés a következőképpen alakulhatott: 1 főre kb. fél kiló kenyér, kb. 4,5 dekagramm szalonna és egy tányér rántott leves, 30 dekagramm káposzta, heti egyszer hús,⁷³ 20 dekagramm liszt abban az esetben, ha nem tészta került az adott napon az asztalra, ellenkező esetben viszont kb. 15 dekagramm, kb. 4,5 deciliter tej, 20 dekagramm kukorica kása, fél kiló krumpli és minimális mennyiségű zsír jutott fejenként egy napra.⁷⁴ Az étkezés feltehetően helyenként változhatott, egyedül a meghatározott kalóriabevitel nem. Ezt Isidor Đuković azon monográfiája is megerősíti, amely főleg a nagymegyeri szerb hadifoglyok visszaemlékezéseire, leveleire épült. Eszerint a nagymegyeri hadifogolytáborban napi 3 étkezés volt, s ezen belül krumplipüré, káposzta, répa, bab, heti egyszer 100 gramm hús, kéthetente hal szelet, s zsír helyett rossz minőségű margarin.⁷⁵

⁷⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Nagylak, 1916. augusztus 7. [IN]; „*A másik úr kifogásolta a hadi foglyok ruházatát, hogy sok rossz állapotban van úgy a lábeliüket is és elrendelte a hiány sürgős pótlását.*“

⁷¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Jelentés: Dombiratos 1917/VI.2.

⁷² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. július 31-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 3-tól. [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. augusztus 6-tól [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1916. október 14-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 8-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. február 27-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 3-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 17-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. április 25-ig [IN]; Reggeli jelentés: Mezőhegyes, 1917. június 3-tól [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota, 1916. április 30-tól május 10-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kunágota 1916. május 27-től április 4-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. szeptember 10-től 15-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. szeptember 10. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. szeptember 22-től október 12-ig [IN]; Reggeli jelentés: Földeák, 1916. augusztus 1. [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. június 22-től 30-ig [IN]; Reggeli jelentés: Kaszaper-pusztá, 1916. augusztus 7. [IN]; Reggeli jelentés: Pitvaros, 1916. augusztus 1-jétől 9-ig [IN]; Reggeli jelentés: Dombegyház, 1916. augusztus 22-től 30-ig [IN].

⁷³ Feltehetően 100 gramm/fő (Đuković 2002, 108).

⁷⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Reggeli jelentés [IN] [HN] 1916. április 18–26.; „*Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, megírom, hogy mennyit kapunk kosztot. Kenyér 17 kiló, 140 deka szalonna, meg rántott leves főzőkre. Káposzta 10 kiló, meg hetven deka. Egyszer hús egy héten. Hat kiló lisztet, öt kilót, amikor tésztát főznek. 14 liter tej, tészta a levesbe, 6 kiló kukorica kása. Krumpli 15 kiló és 65 feka zsír egy napra. Főhadnagy Úr! Alásan jelentem, ennyit kapnak a foglyok étkezést. Főhadnagy Úrnak jelentem alásan, én is ennyit kapok... mint egy fogoly... éspedig azt hiszem, úgy hallván, minden fogoly étkezése gyengés.*“

⁷⁵ ĐUKOVIĆ 2002, 108.

Büntetések

Az első világháborúban ismert büntetés volt a botozás, gúzsba kötés és kikötözés, akasztás, ételmevonas, többhetes elzárás.⁷⁶ A kikötözés a Monarchia Magyarországon elfogadott büntetési mód volt, egészen 1917-ig, amikor a katonai parancsnokságok betiltották eme fenyítési módszer alkalmazását.⁷⁷ Az ételmevonas büntetése is jelen volt a Nagy Háborúban, de ez a büntetés is csak 1917-ig, hiszen a Temesvári Katonai Parancsnokság 1917. március 23-án utasított minden hatálya alá tartozó katonai szervet a börtölnel való büntetés hatályon kívül helyezésétől.⁷⁸

Ami a munkások akasztással való büntetését illeti, Csanád vármegye esetében erre nincs példa a levéltári forrásokban és visszaemlékezésekben sem, s a komoly katonai büntetések miatt a legénység sem mert ilyet megkísérelni, hiszem minden gyanús haláleset komoly nyomozások tárgyát képezte.⁷⁹ Ugyanakkor túlkapásokra mégis sor került, amiről Vincze György is beszámolt egy reggeli jelentésében: „*főhangy úrnak jeletem alásan egy szerv kóciival bele eset az árokba és az ispany végig vata az vas velával harmadik nap ja így fekszik, betek.*”⁸⁰ Ami a hadifoglyok elzárását illeti, a források szerint Csanád vármegye esetében nem volt erre példa, viszont nem elképzelhetetlen, hogy a hadifoglytáborokban mindez előfordulhatott, hiszen szerbiai viszonylatban erről rendelkezünk forrásokkal.⁸¹

Bihar vármegyében az alábbi fenyítésekről tájékozódhatunk: elzárás,⁸² több napos szigorított bört, ⁸³ valamint halálos ítélet.⁸⁴

A halálos ítéletek végrehajtásáról a honvédelmi minisztérium a következőképpen rendelkezett:

„*Ő császári és apostoli királyi Felseje legkegyelmesebben elrendelni méltóztatott, hogy valamely hadifogoly ellen hozott halálos ítélet végrehajtása előtt a Legfelsőbb elhatározás kikéressék [...]*”⁸⁵ A rendelet alapján világossá válik, hogy a hadifoglyok ellen hozott halálos ítéleteket minden körülmény között fel kellett terjeszteni a hadsereg-főparancsnoksághoz megerősítésre, valamint az ügy megvizsgálására, s a halálos ítéletről a végső döntést a hadsereg-

⁷⁶ ĐUKOVIĆ 2002, 102.

⁷⁷ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, M. A. Nr. 13099. Abschaffung der Strafe des Anbindens für die Kgf. *Militärkommandobefehl* Nr. 63 (1917).

⁷⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Cs. és Kir. KPT, Präs. Nr. 665. Fastenstrafen bei Kgf. – Außerkräftsetzung. *Militärkommandobefehl* Nr. 69 (1917).

⁷⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. 2598/1917.; 5144/1917.

⁸⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, 1916. július 22.

⁸¹ A niši hadifoglytáborban a többhetes sötétzárkába helyezés bevett gyakorlat volt (MARGITAI 2017, 78).

⁸² HM HIM HL 4348. d. 1000/918 (hfüt. szám) IN, 1918. október 16. Nagyvárad.

⁸³ HM HIM HL 4349. Rév, 1918 szeptember 17. Élesdvidéki kőbánya és mészégető részvénytársaság.

⁸⁴ HM HIM HL 4410. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat).

⁸⁵ HM HIM HL 4410. d. 25768. szám/ eln. 15. a. 1916. Hadifoglyok ellen hozott halálos ítéletek végrehajtása. (gépirat).

főparancsnokságnak kellett meghoznia, amely felmenthette és szabadon is bocsáthatta az elítéltet. Így ez a fenytési mód a rendkívül körülményes jellege miatt feltehetően nem, vagy csak alig került alkalmazásra. Bihar vármegyében ilyen fenytéssel nem is találkozunk, míg az elzárással és a szigorított böjttel igen. Mindkettőt főleg szökevények esetében, illetve munkamegtagadáskor alkalmazták, de kisebb törvénysértés – például lopás⁸⁶ – esetén is büntettek elzárással.⁸⁷

A szökések

Az általam megvizsgált források szerint szerb hadifoglyok szökése Csanád vármegyében főleg Mezőhegyes és Kaszaper-pusztá környékén fordult elő nagyszámban, de Csanádapáca, Kisiratos, Battonya esetében is volt példa kisebb-nagyobb szökési kísérletre.⁸⁸ Terjedelmi okok miatt csak egy-egy csoportos szökési kísérlet ismertetésére szorítkozom.

Az első szökési kísérletre 1916. július 3-án került sor Mezőhegyesen. A Mezőhegyesi m. kir. Állami Ménesbirtok igazgatósága jelentette a szökést: „VII. hó 3-án megszökött két szerb hadifogoly /Külső Fecskés/ 16/397 Urosewicz Milován és 17/429 Milenkovics Ljibimir.”⁸⁹ 1916. július 4-én Kisiratosról is hasonló jelentés érkezett:

- „Kisiratos községből három szerb hadifogoly megszökött. VII. hó 3-án éjjel
1. Momirovics Vladimír 12/357 számú hadifogoly
2. Milošević Dimitrije 12/359 számú hadifogoly
3. Momirović Milivoj 12/360 számú hadifogoly”⁹⁰

A jelentést Czeglédi Béla népfelkelő őrkíséretparancsnok tette, s a nagymenyeri hadifogolytábornak megküldte, leírást is csatolt, amelyet a törvényhatósági gazdasági munkabizottságnak címzett. A jelentés számos érdekes információt tartalmaz számunkra. Kiderül, hogy a szökevények személyleírását milyen formában és kinek kellett eljuttatni, de azt is megtudhatjuk, hogy a két szerb hadifogoly nagyjából hogyan is nézhetett ki.

- „1. 176 czeti magas, szeme fekete, orra rendes, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja fekete, 18 éves
2. 170 czeti magas, orra hegyes, szeme sárgás, arca göbbölyű, bajusza nincs, haja szőke, 21 éves
3. 176 czeti magas, szeme sárgás, arca hosszúkas, orra hosszú, bajusza vörös, haja szőke, 26 éves”⁹¹

⁸⁶ HM HIM HL 4348. d. 1011/918 sz. 394. 1918. július 15. I. N.

⁸⁷ HIM HL I. VH 4348. d. 596/1918. 462. old. M. kir. VIII. számú csendőrkerület Reszics Pál szerb hadi fogoly megfenytését jelenti: A m. kir. csendőr szárny parancsnokságnak. 1918. július 4. (Berettyószéplakról Nagyváradra); HM HIM HL 4348. d. 1000/918 (hfűt. szám) I. N. 1918. október 16. Nagyvárad.

⁸⁸ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. Iktatók, 1916–1917.

⁸⁹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyes 1916. július 11.

⁹⁰ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. július 4.

⁹¹ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Kisiratos község 1916. júl. 4.

A szökések okairól a reggeli jelentések ritkán számoltak be. Az elérhető források közül csak egy ismerteti a munkahelyről való távozás okát. Az 1916. november 18-án, a mezőhegyesi cukorgyárból megszökött Gyorgyevics Mirko és Izmajlovics Maryo Fonyod József mázsamester bántalmazása következtében döntöttek a távozás mellett.⁹² Ezt a makói kerületi orvosnak, Hubezs Mihálynak dr. Turla Miklóshoz intézett jelentése is alátámasztja. „*Georgevics Mirko bal arcán 8 napon belül gyógyuló, valószínűleg ütéstől eredő duzzanat van, ugyanő hörghurutban szenved. Izmailovics Jánosnál⁹³ látható sérülési nyomokat nem találtam.*”⁹⁴ Az említett hadifoglyok és a mázsamester további sorsa ismeretlen, de a korábban esetelt tények ismeretében nem elképzelhetetlen, hogy Fonyod Józsefet komoly büntetések érték a hadifoglyok bántalmazása miatt.

Bihar vármegye esetében a szökésekről csak az 1918-ban keletkezett források tanúskodnak, mivel a korábbi évek anyagainak a holléte jelenleg ismeretlen. Ugyanakkor, mivel ismerjük a szökésekkel kapcsolatos rendeleteket, megállapíthatjuk, hogy a szerb hadifoglyok szökésére 1916 júliusáig feltehetőleg ritkán került sor. A szökések 1918 nyarától⁹⁵ váltak komoly problémává a vármegyében. Ezt alátámasztja a következő jelentés is: „*Tisztelettel közöljük, hogy f. hó 8-án dernai telepünkről Stojlovics Zsivan V/186, Sztojanovics Demitri VII/475, Goics Petár I/82, Gyurics Dobreszin XVII/548, Jankovics Ljubimir I/4215, Bimbasics Emil – szerb fogolyok megszöktek. – A szökést micskei csendőrségnek rögtön jelentettük, úgylátszik még eddig nem fogták el.*”

1918 szeptemberében Biharugrán újabb szökésre került sor, majd októberben Élesden is előfordultak ilyen események.⁹⁶ A vármegyében az utolsó szökésre közvetlenül a világháború vége előtti napokban, november 2-án került sor.⁹⁷

A szökések sikertelenségéhez nagyban hozzájárult az 2.856/1915. B. M. sz. rendelet, amely a megszökött hadifoglyok előkerítőit megjutalmazta 10–25 koronával.⁹⁸ A hadifoglytábor-parancsnokságok is tettek lépéseket a szökések csökkentésére. A Cs. és kir. hadifoglytábor letétkezelősége elrendelte, hogy a „*hadifoglyoknak munkadíj és magánletéjtéből összesen 10 naponként több, mint 25 korona készpénz nem fizethető ki.*”⁹⁹ Ennyi összeggel a hadifoglyok külső segítség nélkül nem juthattak messzire. Ugyanakkor előfordult olyan eset is,

⁹² MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN]. Reggeli jelentés, Mezőhegyesi cukorgyár 1916. november 21.

⁹³ A név ismét eltorzított formában jelentkezik. Lehet, hogy a fogolyörök írták el korábban, de az is lehet, hogy az orvos. Ezért rendelkezett minden hadifogoly a korábban említett azonosítóval.

⁹⁴ MNL CSML SZL IV. B. 402. I. [IN] Hubezs Mihály jelentése Turla Miklós főhadnagy úrnak, Makó 1916. november 18.

⁹⁵ 1916 nyarától egyre több hadifogly próbálkozott a szökéssel.

⁹⁶ HM HIM HL 4348. d. Léderer Márton Chamottetégla, Cserépgyár és Mészégető Részvénytársaság Élesd, 1918. október 20.

⁹⁷ HM HIM HL 4348 Reggeli jelentés Nagyszántó, 1918 nov. 3.

⁹⁸ 2.856/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III, 1531.

⁹⁹ MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917.

amikor a lakosság támogatást nyújtott a szökevényeknek. Ennek lehetőségét már 1915 őszen igyekezett az állami gépezet csökkenteni.¹⁰⁰

Különös történetek

A belügyminiszter 1915-ös szabályozása értelmében a hadifoglyok napi két-három alkalommal rum-nélküli teát fogyaszthattak, szeszesitalokat azonban nem kaphattak. Emellett nem hagyhatták el szálláshelyüket, s mint korábban ismertettem, a civil lakossággal sem érintkezhetek. Azonban az őrkíséret mulasztásainak, illetve a munkaadók jóindulatának köszönhetően már 1915-ben komoly gondok jelentkeztek ezen a téren. A Temesvári cs. és kir. Katonai Parancsnoksághoz folyamatosan érkeztek a panaszok, amelyek szerint a hadifoglyok kíséret nélkül járták az utcákat és alkoholt fogyasztottak.¹⁰¹

Nem ez volt az egyetlen gond a magánosok esetében. Nagyon gyakran előfordult, hogy a kellő őrizetről nem gondoskodtak, különösen, ha annak költségeit nekik kellett állniuk. Így gyakran megtörtént, hogy a „*munkaadók, vagy az alsóbb közigazgatási hatóságok rendelkezései folytán [a hadifoglyok] vasúton őrizetlenül elküldetnek.*”¹⁰² Emiatt a szökések könnyebbé válhattak, s nem kizárt, hogy az egyes hadifoglyok eltűnése is ezzel magyarázható. Ezért a Császári és kir. Hadügyminisztérium a következő intézkedéseket tette: „*[...] a vasúti őrszolgálat összes katonai szerve utasítandó, hogy az ilyen egyedül utazó hadifoglyokat azonnal vegyék őrizetbe és azoknak a legközelebbi hadifoglytáborba való szállítása iránt intézkedjenek.*”¹⁰³

Ezek az esetek mindkét vármegyében megfigyelhetőek voltak, ugyanakkor Bihar vármegye szerb hadifoglyaival foglalkozva számos ellentmondásos és olykor szinte felfoghatatlan esettel is találkozhatunk. Így az ottományi Geszti Miklósnál dolgozó bognár szerb hadifogoly esete is elgondolkodtató. Az őrkíséret jelentése a következőről számolt be:

„*Jelentem, hogy a Geszti Miklósnál levő bognár-szerb hadifogoly beszállítható nem volt, mert akkor reggelen mikor szállítani kellett volna megszökött. Saját véleményem az, hogy Geszti Miklós gazda hozzájárult annak szökéséhez, mert midőn a beszállítást megelőző napon a fogolyőr a gazdasági munkabizottság írásos rendeletét felmutatta Geszti Miklósné a következő szavakat használta: „Lófasz a seggibe aki azt írta.” Ennek megtorlását a tekintetes munkabizottság nagybecsű belátására bízom.*”¹⁰⁴

Eszerint Geszti Miklós és Geszti Miklósné is hozzájárult a fogoly szökéséhez, talán abban bízva, hogy mivel így a foglyot elvonni nem tudják tőlük, az rövidesen visszatérhet hozzájuk dolgozni.

¹⁰⁰ Hadifoglyok szökésének támogatása. MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/2.

¹⁰¹ MNL CSML ML V. 72. C. 14017/1915.

¹⁰² MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.

¹⁰³ MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915.

¹⁰⁴ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Hü. Ottomány, 1918. évi aug. hó 10.

Egy másik, sokkal érdekesebb probléma gyakran a hadifogoly munkások elszállásolását követően merült fel. A hadvezetés ugyan a kellemetlen helyzetek elkerülése végett igyekezett a foglyokat a cselédektől és munkásoktól elkülönítve elszállásolni, viszont bármit is tett, lehetetlennek bizonyult a hadifoglyok és a civil lakosság érintkezésének megakadályozása. Ennek egy hangsúlyos következménye lett: esetenként szerelmi szálak is szövődtek. Bihar vármegyében az említett esetek az emberi természet találekönységénél fogva, szinte hihetetlen dimenziókat öltöttek. Egy „*hihetetlen*” történetről mindenképp meg kell emlékeznünk.

Ristić Milan 1917. november 13-án érkezett munkaadójához, Popa Mihályhoz Vaskohra, s nyárig, egészen az 1918. július 15-én bekövetkezett szökéséig ott is dolgozott. A helyzet eddig a szokásos módon zajlott, megtörtént a szökés bejelentése, valamint megkezdődött a fogoly keresése is, de ami érdekessé teszi a helyzetet, hogy a munkaadó a szökés bejelentése mellett a fogoly valószínűleges hollétéről is beszámolt:

„[...] a szökevény valószínűleg Nagyváradon egy a Kert utcában levő bodegában bujkál, a melyet Guttman Ignác helybeli vendéglős egy Miczi nevű kitarottjának vett meg; miután biztos értesüléseim vannak, hogy nevezett vendéglős több ízben csalogatta magához hadifoglyomat [...].”¹⁰⁵ A fogoly a feljelentés ellenére egyelőre nem került elő, majd Ristić Milan „10–12 napra reá [...] beállított vaskóhra [sic!] mint Guttman Ignácznak kiosztott hadifogoly”.¹⁰⁶

Hatalmas botrányt keltett az ügy, így nem meglepő, hogy feszített tempóban megkezdődött a történetek kivizsgálása is. Ennek első lépése a jegyzőkönyv felvétele volt. A helyzet itt válik érdekessé: Guttman Ignác elismerte, hogy a nála lévő hadifogoly szállítási igazolvánnyal nem rendelkezik, s nem is lett hozzá kivezényelve, ami azt jelenti, hogy nagy valószínűséggel magához csalta a fogoly munkást. Guttman Ignác a fogollyal történő találkozást, valamint a foglalkoztatásának a körülményeit a következőképpen vázolta fel:

„Risztics hadifogolylyal Nagyváradon, az utcán találkoztam, kit a munkabizottságtól kértem [...] hogy részemre adják ki. Stiaszy azt felelte így nem lehet hogy hozzam előbb be a másikat, addig ez a fogoly valahol tartozkodjon. Tudtomon kívül tartozkodott a Mici nevezetű volt üzletben. Tény hogy sürgőnyt kaptam [...] hogy jöjjenek be a fogoly ügyben rendezni. Én az esperest kértem nem e van ellene ha Vaskora hozzam. Én másnap a rendőrségre bementem és a rendőrségen nekem délután 3 óraker egy névleg ismeretlen rendőrkapitány egy aláírásom után a foglyot kiadta.”¹⁰⁷ A fogoly erre másképp emlékezett:

¹⁰⁵ HM HIM HL 4348. d. I. N. Tekintetes Jancsovics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének.

¹⁰⁶ HM HIM HL 4348. d. I. N. Tekintetes Jancsovics Jenő főhadnagy úrnak, a biharvármegyei gazdasági munkabizottság vezetőjének.

¹⁰⁷ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Hü. Jegyzőkönyv (kézirat) Jegyzőkönyv felvettett Vaskon 1918. augusztus hó 19-én. Guttman Ignác 1864 év szül ... vendéglős vaskoi lakossal Decsán Adrián főesperes feljelentésére.

„Nagyváradon találkoztam Guttman úrral ki engem a lakására vitt és ott négy napig Mici nevű kasszír nőjénél tartott, majd midőn a rendőrség befogott és becsukott, Guttman úr kihozott a fogdából felvitt egy rendőrtiszt elé ki engem így fogadott. »Itt van Milán Guttman úr a gazda elmehetsz.« Erre engem Guttman úr Vaskohra elhozott.”¹⁰⁸

A két tanúvallomás, valamint a vaskohi csendőrőrs nyilatkozata szerint a tényállást röviden a következőképpen lehetne magyarázni:

Ristić Milan szerb hadifogoly, aki Popa Mihályhoz lett kiadva munkára, 1918. július 15-én megszökött, s Nagyváradra ment, ahol találkozott Guttman Ignáccal, aki Vaskohra vitte, s négy napig Mici nevű pénztárosánál rejtgette, amíg az esperes feljelentésére a rendőrség el nem vitte. Ekkor Guttman Ignác elment érte, feltehetően megvesztegetett egy rendőrtisztet, aki ezt követően aláírásával igazolta, hogy a fogoly Guttman Ignácé, s az így került Vaskohra. A vallatást követően a foglyot további intézkedés végett bekísérték a csendőrőrsre.

Új állampolgárok

Az első világháború a politikai és a társasági életre is olykor váratlan következményekkel járt. Ennek jeles példája Drobnjak Milisav [sic!] szerb hadifogoly esete, aki 1918 májusában a m. kir. Belügyminisztériumhoz folyamodott magyar állampolgárság megszerzése végett. A kérvény a következőképpen hangzik:

„...kegyeskedjék közben járni és részemre kieszközölni, hogy én Magyarországon, mint magyar honos végleg letelepedhessek, itt megműsülhessek és így jövőmet e hazában megalapíthassam [...]”¹⁰⁹

Hogy ez nem egyedi eset volt, a nagyszalontai Nagy József főbírónál dolgozó Gyorgyevics Trifun [sic!] szerb hadifogoly kérvénye is alátámasztja. Ő ugyan nem kért magyar állampolgárságot, viszont házassági engedély kiadása, valamint szabadon bocsátás miatt jelentkezett a hadifogolyügyeleti tisztnél: „kérném vagy könnyebb életet biztosítani, vagy pedig megengedni nekem szabad életet, mint egy magyar polgárnak és mint olyan engedelmeskedni fogok a magyar törvénynek.”¹¹⁰

Sajnos, az említett két hadifogoly későbbi életére vonatkozó forrásokkal nem rendelkezünk, az utolsó, amit biztosan megállapíthatunk, hogy Drobnjak Milisav kérelme a „tábortól azon értesítéssel jött vissza, hogy az a cs. és kir. hadügyministerium Abt. 10/kgf. No. 28130 rendelete értelmében csak a békekötés után tárgyalható.”¹¹¹

¹⁰⁸ HM HIM HL 4348. d. 1000/918 Hű. Jegyzőkönyv (kézirat) Jegyzőkönyv felvettett Vaskon 1918. augusztus hó 19-én. Guttman Ignác 1864 év szül ... vendéglős vaskoi lakossal Decsán Adrián főesperes feljelentésére.

¹⁰⁹ HM HIM HL 4349. d. 4763/918 Tekintetes Parancsnokság! Méhkerék, 1918. augusztus 25.

¹¹⁰ HM HIM HL 4349. d. 4850 Hivatalos másolat, Nagyvárad 1918. szeptember 18.

¹¹¹ HM HIM HL 4349. d. 1247/918 Hfüt szám. Biharvármegye Munkabizottságához Beosztott Hadifogoly Ügyeleti Tiszt.

Források

- 1.593/1915. B. M. res. sz. rendelet. In: Magyarországi Rendeletek Tára (MRT) 1915, 244–245.
- 102.831/1915. B. M. sz. In: Háborúval kapcsolatos törvények és rendeletek gyűjteménye (HKTRGY) III., 1532.
- 19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1244–1249.
- 19.031/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1244–1249.
1910. évi népszámlálás 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. *Magyar Statisztikai Közlemények* 42 (1912) 282–296; 581–590; 827–831.
- 2.856/1915. B. M. sz. In: HKTRGY III., 1531.
- 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1249–1254.
- 24.065/1915. F. M. eln. sz. rendelet. In: MRT 1915, 1249–1254.
- 550/1914. M. E. sz. rendelet A törvényhatósági gazdasági munkabizottságok megalakításáról és a hadifoglyok igénybe vételének újabb módozatáról. In: HKTRGY IV, 2441–2446.
- 7598/1915. H. M. eln. A. sz. körrendelet (1915. június 11.) *Belügyi Közlöny* 20 (1915/33) 661.
- BELÜGYI KÖZLÖNY 1915 = Magyar Királyi Belügyministerium: *Belügyi Közlöny* XX: évfolyam 33. sz. Budapest 1915.
- HM HIM HL 4348. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifogolyügyeleti tiszt, 4348. doboz.
- HM HIM HL 4349. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Bihar megye gazdasági bizottságához beosztott hadifogolyügyeleti tiszt, 4349. doboz.
- HM HIM HL 4406. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Ellenség hadifoglyai, 4406. doboz.
- HM HIM HL 4410. d. = Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára, 1. VH. Hadifogoly ügyek, 4410. doboz.
- MNL CSML ML V. 72. C. 13681/1915 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V.72. C. 13681/1915.
- MNL CSML ML V. 72. C. 14017/1915 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V.72. C. 14017/1915.

- MNL CSML ML V. 72. C. 1459/1916 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V. 72. C. 807. d. 1459/1916.
- MNL CSML ML V. 72. C. 1917/1144 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V.72. C. 1917/1144.
- MNL CSML ML V. 72. C. 5982/1917 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V.72. C. 5982/1917.
- MNL CSML ML V. 72. C. 9/1916 = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára V. 72. C. 9/1916.
- MNL CSML SZL IV. B. 402. 1. = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár Szegedi Levéltára IV. B. 402. 1.
- MSK 1912 = M. kir. Központi Statisztikai Hivatal (szerk. és kiadja): *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása.* Budapest 1912.

Sajtóanyag

- CSANÁDVÁRMEGYE HIVATALOS LAPJA 1915 = A vármegye alispánjának jelentése a közigazgatás június havi állapotáról. *Csanádvármegye hivatalos lapja* 13 (1915/27) 259–261.
- MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/162 = *Makói Független Újság* 6 (1915/162) 2.
- MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/2 = *Makói Független Újság* 6 (1915/2) 3.
- MAKÓI FÜGGETLEN ÚJSÁG 1915/10 = *Makói Független Újság* 6 (1915/10) 2.

Irodalom

- BLASSZAUER 2012 = Blasszauer Róbert: Hadifoglyok Magyarországon az I. világháború idején. In: Lenkefi Ferenc (szerk.): *Ad Acta A Hadtörténelmi Levéltár Évkönyve.* Budapest : Hadtörténelmi Levéltár, 2012.; <http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> (Letöltés: 2017.03.21.)
- DENDA 2015 = Denda, Dalibor: Srpski ratni zarobljenici u Velikom Ratu. In: Rudić, Srdjan – Milkić, Miljan (eds.): *Prvi svetski rat. Srbija, Balkan i velike sile.* Beograd : Istorijski institut – Institut za strategijska istraživanja, 2015, 17–37.
- ĐUKOVIĆ 2002 = Đuković, Isidor: Nađmeđer: *Austrougarski logor za srbe 1914–1918.* Beograd : Signature, 2002.
- GÁL 1987 = Gál József: *Hadifoglyok Somogyban az I. világháború idején.* Kaposvár : Somogy Megyei Levéltár, 1987.

HATOS 2018 = Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története*. Budapest : Jaffa Kiadó, 2018.

MORITZ 2014 = Moritz, Verena: The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire. In: Bischof, Günter – Karlhofer, Ferdinand – Williamson R., Samuel (eds.): 1914: Austria–Hungary, the Origins and the First Year of World War I. Louisiana, USA : University of New Orleans Press, 2014, 233–248.

MUJACSICS 2013 = Mujacsics Levente: Bihar vármegye gazdasága Trianon előtt. In: Matolesi Lajos (szerk.): *Bihari Diéta V*. Berettyóújfalu : Bihari Múzeumért Alapítvány, 2004, 24–34.

RAUCHENSTEINER 2013 = Rauchensteiner, Manfred: *Der Erste Weltkrieg und das ende der Habsburger Monarchie 1914–1918*. Wien–Köln–Weimar : Böhlau Wien, 2013.

Internetes források

<https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/2748/> (Letöltés: 2019.02.27.)

https://mult-kor.hu/20081111_amikor_a_falevelek_tenyleg_lehullottak.
(Letöltés: 2019.02.28.)

<http://mek.oszk.hu/04900/04930/html/#d1e2288> (Letöltés: 2019.02.28.)

http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/maze-04t-1.html (Letöltés: 2019.02.28.)

http://m.cdn.blog.hu/na/nagyaboru/image/workshop/miklo_stamas_kenyermez_o.pdf (Letöltés: 2019.02.28.)

http://epa.oszk.hu/00100/00181/00110/EPA00181_varad_2015_05_1542_2.htm (Letöltés: 2019.02.28.)

The Situation of POWs in the County of Bihar and Csanád (1914–1918)

OSZKÁR GORCSA

Numerous monographies and articles deal with the destructing and stimulating effect of the Great War, however, the mentioned works usually have serious deficiencies, as most of them deal only with the battlefields, and a small proportion deals with the question of everyday life and hinterland, and the ordeals of the POWs are superficially described. In case of Hungary, the more serious researches related to POWs only started at the time of the centenary.

My choice of subject was therefore justified by the reasons outlined above. In my presentation I expound on briefly introducing the situation of POWs in the county of Bihar and Csanád. The presentation depicts in detail the everyday life, general treatment, clothing supply, the question of the minimal wages and working time of the prisoner labour forces. Lastly, I deal with escapes and the issue dealing POWs marriage and citizenship requests.